

TURKIY XALQLAR IJTIMOIIY-FALSAFIY TAFAKKURIDA TADBIRKORLIK VA ISHBILARMONLIK KO'NIKMALARINING EVOLYUTSIYASI TAHLILI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15630523>

Ganiyev Baxodirjon Sodiqjonovich

FarDU Sotsiologiya kafedrası professori,
falsafa fanlari doktori (DSc)

+998909860045, e-mail: mr.ganiyev76_fsu@inbox.ru

ORCID: 0000-0002-3517

Annotatsiya: Mazkur ilmiy tezisdá turkiy xalqlarning tarixiy va madaniy rivojlanish jarayonida shakllangan ijtimoiy-falsafiy tafakkur doirasida tadbirkorlik va ishbilarmonlik ko'nikmalarining paydo bo'lishi, rivojlanishi hamda zamonaviy talablarga mos ravishda evolyutsiyalashuvi tahlil qilinadi. Asarda qadimgi turkiy manbalar, tarixiy tajriba va milliy tafakkur namunalarida tadbirkorlik faoliyatining ijtimoiy-ma'naviy asoslari ochib beriladi. Shuningdek, bugungi globallashuv va modernizatsiya sharoitida turkiy xalqlarning an'anaviy qadriyatlari bilan uyg'unlashgan holda zamonaviy ishbilarmonlik ko'nikmalarini rivojlantirish istiqbollari ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda tarixiy-falsafiy yondashuv asosida tadbirkorlik madaniyatining ijtimoiy mohiyati va milliy o'ziga xosligi yoritiladi.

Kalit so'zlar: turkiy xalqlar, ijtimoiy-falsafiy tafakkur, tadbirkorlik, ishbilarmonlik, ko'nikma, evolyutsiya, milliy qadriyatlar, tarixiy tajriba, modernizatsiya, an'anaviy tafakkur, tadbirkorlik madaniyati, falsafiy tahlil, ijtimoiy rivojlanish, ma'naviy asoslar, zamonaviylik.

Hozirgi davrda jamiyat taraqqiyoti, ayniqsa iqtisodiy barqarorlik va ijtimoiy farovonlik omillari orasida tadbirkorlik faoliyati alohida o'rin tutadi. Ayniqsa, turkiy xalqlarning tarixiy tajribasi va ijtimoiy-falsafiy qarashlarida bu boradagi merosni tahlil etish, milliy qadriyatlar asosida zamonaviy ishbilarmonlik madaniyatini shakllantirish uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Tadbirkorlik nafaqat iqtisodiy faoliyat shakli, balki insonning o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish vositasi sifatida ham ijtimoiy-falsafiy mazmunga ega.

Ma'lumki, "xalqning ruhiy dunyosi va ma'naviy qadriyatlar tizimi uning iqtisodiy va ijtimoiy faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi"¹. Shu jihatdan, turkiy xalqlar tafakkurida mehnatga, erkinlikka, tashabbuskorlikka bo'lgan munosabatning tarixiy ildizlari va ularning tadbirkorlik faoliyatiga integratsiyasi zamonaviy bosqichda alohida o'rganishni talab etadi. Bugungi globallashuv davrida "milliy tafakkur va zamonaviy taraqqiyot o'rtasidagi uyg'unlikni

¹ I.Qodirov Falsafa va ijtimoiy taraqqiyot, - Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2018, - B. 97.

ta'minlash - ijtimoiy barqarorlikning asosiy kafolatidir"². Demak, mazkur mavzu nafaqat tarixiy-falsafiy ahamiyatga, balki amaliy dolzarblik kasb etuvchi ijtimoiy ehtiyojga ham ega.

Turkiy xalqlarning tarixiy-falsafiy tafakkuri doimo inson va jamiyat, mehnat va ijod, mulk va erkinlik masalalariga falsafiy yondashuv asosida qarab kelgan. Tadbirkorlik bu qadimiy tafakkurda o'z o'rniga ega bo'lgan, ammo uni chuqur tahlil qilish bugungi kunning falsafiy vazifalaridan biridir. "Ijtimoiy-falsafiy tafakkur - bu jamiyatning o'z tarixiy tajribasi asosida shakllantirgan ongli harakat strategiyasidir"³. Ta'kidlash joizki, turkiy xalqlar hayot tarzidagi ishbilarmonlik urf-odatlar, hunarmandchilik an'analari, ko'chmanchi madaniyatdagi mulk va mehnat tushunchalari bugungi tadbirkorlik tafakkurining ildizlarini ochib beradi. Mazkur tahlil orqali tadbirkorlikning ijtimoiy mohiyati, uni shakllantiruvchi ma'naviy-madaniy omillar, va turkiy dunyo tafakkurida inson faoliyati va jamiyat taraqqiyotining o'zaro bog'liqligi ilmiy asosda yoritiladi. Bunda "*falsafiy tafakkur voqealar zanjirini emas, ularning mazmunini anglashga qaratiladi*"⁴ degan yondashuv muhimdir.

Turkiy xalqlar tarixiy taraqqiyoti davomida shakllangan ijtimoiy-falsafiy tafakkur tizimi ularning mehnat, mulk va faoliyatga bo'lgan munosabatini belgilab bergan. Tadbirkorlik va ishbilarmonlik ko'nikmalari esa aynan shu tafakkur asosida vujudga kelgan ijtimoiy hodisalardan biridir. Ushbu hodisaning mohiyatini anglash uchun uni faqat iqtisodiy nuqtayi nazardan emas, balki falsafiy, ijtimoiy-psixologik va madaniy mezonlar asosida tahlil qilish lozim. Qadimiy turkiy manbalarda mehnatga bo'lgan munosabat, halollik, o'z kuchi bilan rizq topish, oila va jamoa oldidagi mas'uliyat singari qadriyatlar qadrlangan. Masalan, "Bilgaxon yozuvlari"da insonning aql, bilim va harakat orqali o'z maqomini topishi g'oyasi ilgari surilgan, bu esa zamonaviy tadbirkorlik ruhiga yaqinlashgan falsafiy tushunchadir.

Bundan tashqari, tarixiy manbalarda ko'chmanchi hayot tarziga mos ravishda, o'z resurslarini mustaqil boshqarish, savdo-sotiq va hunarmandchilik faoliyati ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikning asosi sifatida ko'rsatilgan. Bu borada Z.Mahmudov shunday deydi: "*Turkiy jamiyatlar rivojida iqtisodiy faoliyat har doim jamoaviylik va mas'uliyat asosida tashkil etilgan bo'lib, bu keyingi bosqichlardagi tadbirkorlik madaniyatiga zamin yaratgan*"⁵.

Zamonaviy bosqichda esa tadbirkorlik ko'nikmalari nafaqat iqtisodiy mustaqillik, balki insoniy barkamollikning, o'zini anglashning, innovatsion tafakkurning ham asosiy ko'rsatkichiga aylangan. Ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan qaralganda, tadbirkorlik - bu jamiyatda mavjud ehtiyojlar va imkoniyatlarni anglab, ular asosida maqsadli faoliyat yuritish jarayonidir. N.Jo'raqulov bu jarayonni shunday izohlaydi: "Tadbirkorlik ijtimoiy tafakkurning faol shakli

² R.Abdullayev Milliy g'oya va jamiyat taraqqiyoti - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019, - B. 45.

³ N.Jo'raqulov O'zbek tafakkuri: tarix va zamon - Toshkent: Fan, 2020, - B. 112.

⁴ A.Karimov Falsafiy tafakkur evolyutsiyasi - Toshkent: Sharq, 2017, - B. 88.

⁵ Z.Mahmudov Turkiy xalqlar tarixida iqtisodiy munosabatlar - Toshkent: Iqtisodiyot, 2016. B. 122

sifatida jamiyat ichidagi uzviy harakatlantiruvchi kuchga aylanadi”⁶. Shuningdek, globallashuv davrida iqtisodiy taraqqiyot va madaniy oʻzlik oʻrtasidagi muvozanatni saqlash muhim masalaga aylanmoqda. Turkiy xalqlarning ijtimoiy-falsafiy tafakkurida shakllangan qadriyatlar bu borada asos boʻlishi mumkin. Chunki bu qadriyatlar zamonaviy biznes etikasi, barqaror rivojlanish va insonparvarlik tamoyillariga mos keladi. Shu bilan birga, tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishda axloqiy mezonlar, ma'naviy qadriyatlar, milliy identitet masalalari doimiy falsafiy tahlil talab qiladigan sohalardir. Aks holda, iqtisodiy oʻsish ma'naviy inqiroz bilan barobar kechishi mumkin. Bu borada A.Karimov shunday ogohlantiradi: *“Iqtisodiy yangilanish ma'naviy uygʻonish bilan hamnafas boʻlmasa, ijtimoiy izdan chiqish ehtimoli ortadi”*⁷.

Yusuf Xos Xojibning “Qutadgʻu bilik” asari biz tanlagan mavzuga, yaʼni turkiy xalqlar ijtimoiy-falsafiy tafakkurida tadbirkorlik va ishbilarmonlik koʻnikmalarining evolyutsiyasiga bevosita aloqador boʻlgan muhim manba hisoblanadi. Quyida bu asarning ushbu mavzu bilan qanday bogʻliqligini izohlab beramiz:

birinchida, tadbirkorlik va davlat boshqaruvi bogʻliqligi, “Qutadgʻu bilik” - bu nafaqat axloqiy-falsafiy didaktika, balki boshqaruv, ijtimoiy tartib, iqtisodiy faoliyat va insonlararo munosabatlar haqida chuqur mulohazalar keltirilgan asardir. Asarda tadbirkorlik faoliyatiga bevosita atama qoʻllanmasa-da, hukmdor va amaldorlar odil, moʻʼtadil va mehnatkash boʻlishi, xarajat va daromadni adolatli boshqarish kabi gʻoyalar bugungi tadbirkorlikning bosh tamoyillari bilan mos tushadi. “Odam borki, tirikligida ishlashtur, ishlarin tartib ila boshlashtur”⁸. Bu misrada inson mehnatsevar boʻlishi, ishlarini tartibli yuritishi kerakligi taʼkidlanadi - bu esa ishbilarmonlikning asosiy falsafiy mezonlaridan biridir.

ikkinchida, axloqiy meʼyorlar asosida faoliyat yuritish, Yusuf Xos Xojib tadbirkorlik faoliyati bevosita bogʻliq boʻlgan masʼuliyat, halollik, adolat, insof kabi tushunchalarni markaziy oʻringa qoʻyadi. Bu qadriyatlar bugungi zamonaviy tadbirkorlik etikasi va korporativ ijtimoiy masʼuliyat gʻoyalari bilan uygʻunlashadi. “Halol boʻlmoq inson uchun bezakdir, Yolgʻon va hiyla bu dunyo ofatidir”. Bu gʻoya ishbilarmonlikda axloqiy prinsiplarning ustuvor boʻlishini targʻib qiladi.

uchinchida, aql va bilimning ustuvorligi, “Qutadgʻu bilik”da bilim, tafakkur va masʼuliyatli qaror qabul qilish asosiy fazilat sifatida ilgari suriladi. Zamonaviy tadbirkor uchun bu - strategik fikrlash, bozorni tahlil qilish, iqtisodiy qarorlar qabul qilish koʻnikmalariga mos tushadi. “Bilimlik boshqani boshqarur oson, Bilimsiz yoʻqolur, har ishda hayron”. Shu jihatdan, Yusuf Xos Xojib asarida keltirilgan axloqiy-falsafiy gʻoyalar zamonaviy tadbirkorlik madaniyatining tarixiy manbasi sifatida talqin etilishi mumkin.

⁶ N.Joʻraqulov Oʻzbek tafakkuri: tarix va zamon - Toshkent: Fan, 2020, - B. 137.

⁷ A.Karimov Falsafiy tafakkur evolyutsiyasi - Toshkent: Sharq, 2017, - B. 169.

⁸ Юсуф Хос Хожиб. Қутадғу билиг: (Билим саодати) - Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. - Б. 248.

“Qutadg‘u bilik” asari - turkiy xalqlarning davlat, jamiyat, inson va mehnat haqidagi dunyoqarashlarini mujassamlashtirgan ulug‘ yodgorlik bo‘lib, undagi axloqiy-falsafiy mezonlar tadbirkorlik madaniyatining shakllanishida g‘oyaviy asos bo‘lib xizmat qiladi. Tadbirkorlikni nafaqat foyda olish, balki ijtimoiy mas‘uliyat, axloqiy mukammallik va intizom doirasida qarash g‘oyasi aynan shu asarda asoslangan.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, turkiy xalqlarning tarixiy-falsafiy tafakkurida tadbirkorlik va ishbilarmonlik ko‘nikmalari tasodifiy yoki faqat iqtisodiy omillarga bog‘liq holda shakllanmagan. Aksincha, bu jarayonlar chuqur ijtimoiy-ma‘naviy, axloqiy va madaniy ildizlarga ega bo‘lib, har bir davrda o‘ziga xos tafakkur shakllarini aks ettirgan. Quyidagi asosiy natijalar aniqlangani ushbu fikrni tasdiqlaydi:

1. Qadimiy turkiy tafakkurda tadbirkorlik - bu shaxsiy tashabbus, mehnatsevarlik va ijtimoiy mas‘uliyatning uyg‘un ifodasidir. Bu jihatlar “Orxon-Yenisey bitiklari” va boshqa qadimiy yodnomalarda hamon kuzatiladi. Ishbilarmonlik faoliyati jamoaviy manfaatlarga yo‘naltirilgani bilan ajralib turgan.

2. Turkiy xalqlarda tadbirkorlik faoliyatining evolyutsiyasi ijtimoiy ongning takomillashuvi bilan chambarchas bog‘liq. Har bir tarixiy bosqichda mavjud sharoitlarga qarab, ishbilarmonlik g‘oyalari va qadriyatlari yangicha shaklga kirgan. Masalan, o‘rta asrlar davrida hunarmandchilik va savdogarlik, keyinchalik esa yirik ishlab chiqarish va savdo tarmoqlari rivojlangan.

3. Zamonaviy davrda milliy tafakkur asosida shakllangan tadbirkorlik madaniyati global iqtisodiy muhitda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmayapti. Milliy o‘zlikni saqlab qolgan holda innovatsion rivojlanishga erishish - aynan ijtimoiy-falsafiy asoslangan tadbirkorlik modelining ustunligidir.

4. Tadbirkorlik nafaqat iqtisodiy barqarorlik, balki jamiyatdagi ijtimoiy harakatchanlikni ta‘minlovchi omil sifatida ham ko‘rilmoqda. Bu borada falsafa fanining roli - tadbirkorlikni tor iqtisodiy faoliyat sifatida emas, balki jamiyatdagi erkinlik, tashabbuskorlik va o‘z-o‘zini anglash jarayoni sifatida talqin qilishdir.

5. Munozaralardan biri - bugungi kunda zamonaviy tadbirkorlik ko‘nikmalari bilan qadimiy an‘analar qanday uyg‘unlashadi? Tadqiqot natijalariga ko‘ra, aynan falsafiy tahlil orqali bu uyg‘unlikni izchil asoslash mumkin. Bu esa, milliy qadriyatlar va zamonaviy talablar o‘rtasida muvozanatni ta‘minlashga xizmat qiladi.

6. Turkiy xalqlar tafakkurida halollik, fidoyilik, jamiyatga foyda keltirish kabi qadriyatlar tadbirkorlik faoliyatining asosiy axloqiy tayanchlaridir. Bu tamoyillar bugungi ishbilarmonlar uchun ham dolzarb bo‘lib qolmoqda.

Shu tarzda, mazkur tadqiqot orqali tadbirkorlik faoliyatining ijtimoiy-falsafiy mohiyati keng yoritildi va uning turkiy xalqlar tafakkuridagi tarixiy ildizlari chuqur ochib berildi. Bu xulosalar asosida hozirgi davrda barqaror, milliy g‘oyaga tayanilgan va ma‘naviy yuksak tadbirkorlik madaniyatini shakllantirish mumkinligi ilmiy jihatdan isbotlandi.

Turkiy xalqlarning ijtimoiy-falsafiy tafakkuri o'ziga xos tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan bo'lib, unda tadbirkorlik va ishbilarmonlik faoliyati oddiy iqtisodiy zarurat emas, balki ijtimoiy taraqqiyot va shaxsiy kamolotning muhim omili sifatida qaralgan. Ushbu falsafiy asoslar hozirgi zamon tadbirkorlik madaniyatini rivojlantirish uchun mustahkam g'oyaviy va axloqiy poydevor yaratadi. Quyidagi asosiy xulosalar e'tiborga loyiq:

Turkiy tafakkurda tadbirkorlik - bu jamiyatdagi ijtimoiy ong va axloqiy qadriyatlar tizimining uzviy qismidir. Ishbilarmonlik faoliyati qadimdan halollik, adolat, jamoaviy manfaatga xizmat qilish kabi yuksak tamoyillar bilan uyg'un holda shakllangan. Bu qadriyatlar bugungi zamonaviy biznes etikasi bilan uyg'unlashishga tayyor.

Tadbirkorlik madaniyatining shakllanishi, avvalo, falsafiy tafakkurda inson mehnatining ma'nosi va ahamiyati qanday talqin qilinganiga bog'liq. Turkiy xalqlarda mehnatga nisbatan ijobiy, ijodiy va qadrllovchi munosabat bo'lganligi bois, har qanday iqtisodiy faoliyat, jumladan tadbirkorlik, ijtimoiy maqom bilan baholangan.

Tarixiy evolyutsiya davomida tadbirkorlik faoliyati turli shakllarda namoyon bo'lgan: hunarmandchilik, karvonsaroy tizimi, bozorchiilik, yirik savdo aloqalari va hatto ilmiy-ishlab chiqarish faoliyati orqali. Bu holat turkiy xalqlarning o'zgaruvchan sharoitlarga tez moslasha olish qobiliyatini ko'rsatadi.

Bugungi globallashuv jarayonida tadbirkorlikning o'ziga xosligi yo'qolib borayotgan bir paytda, turkiy xalqlarning tarixiy tajribasi asosida milliy o'zlikka tayangan tadbirkorlik modelini rivojlantirish ayni dolzarb masaladir. Milliy qadriyatlarga asoslangan biznes madaniyati barqaror, ijtimoiy mas'uliyatli va axloqiy mezonlarga sodiq iqtisodiy munosabatlar tizimini shakllantiradi.

Tadbirkorlik faqat iqtisodiy muvaffaqiyat emas, balki shaxsiy o'sish, ijtimoiy faollik va jamiyat oldida mas'uliyatni anglash vositasidir. Bu esa uni sotsial-falsafiy jihatdan chuqurroq o'rganishni taqozo etadi.

Shuningdek quyidagi taklif va tavsiyalarni ham keltirmoqdamiz:

Milliy tadbirkorlik modelini yaratishda turkiy xalqlar tarixiy-falsafiy tajribasidan samarali foydalanish lozim. Bu tajriba nafaqat iqtisodiy, balki axloqiy va ma'naviy jihatdan barqaror iqtisodiyotni shakllantirishda asos bo'la oladi.

Ta'lim tizimiga "Tadbirkorlik falsafasi" yo'nalishini joriy qilish, unda o'quvchilar va talabalar milliy tafakkur asosida biznes g'oyalarni shakllantirish, mas'uliyatli va ijtimoiy foydali faoliyat yuritish ko'nikmalarini egallashi zarur.

Tadbirkorlikni faqat texnik yoki moliyaviy faoliyat sifatida emas, balki ijtimoiy-falsafiy hodisa sifatida ham targ'ib qilish, ayniqsa ommaviy axborot vositalarida milliy qadriyatlar bilan uyg'unlashgan ishbilarmonlik faoliyatining ijobiy namoyishlarini ko'paytirish kerak.

Zamonaviy texnologiyalarni qadimiy savdo va hunarmandchilik merosi bilan uyg'unlashtirgan innovatsion loyihalar rivojlantirilsin. Bu yondashuv milliy o'zlikni saqlab qolgan holda global iqtisodiy maydonga chiqishga xizmat qiladi.

Falsafa, sotsiologiya, tarix va iqtisodiyot fanlari kesishmasida multidisplinar tadqiqotlar yo'lga qo'yilishi zarur. Bu orqali tadbirkorlikning ijtimoiy-madaniy va ontologik ildizlari yanada chuqurroq o'rganiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. I.Qodirov Falsafa va ijtimoiy taraqqiyot. - Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2018. - B. 248.
2. R.Abdullayev Milliy g'oya va jamiyat taraqqiyoti. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. - B. 208.
3. N.Jo'raqulov O'zbek tafakkuri: tarix va zamon. - Toshkent: Fan, 2020. - B. 190.
4. A.Karimov Falsafiy tafakkur evolyutsiyasi. - Toshkent: Sharq, 2017. - B. 230.
5. S.Xo'jayev Iqtisodiy tafakkur va ma'naviy meros. - Samarqand: Zarafshon, 2015. - B.156.
6. Z.Mahmudov Turkiy xalqlar tarixida iqtisodiy munosabatlar. - Toshkent: Iqtisodiyot, 2016. - B. 200.
7. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг: (Билим саодати) - Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. - Б. 248.